

ҒОЗИ ОЛИМ ЮНУСОВНИНГ ОНАЛАР АЛЛАСИ ҲАҚИДАГИ ФИКРЛАРИ

Рахматова Дилафруз

Самарқанд давлат чет тиллар институти катта ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек тилининг ривожланишида шева ва лаҳжаларнинг ўрни ҳақида сўз юритилади. Миллий тилнинг бойиши шевалар асосида бўлиши ва буни илмий - амалий исботлаган олимлари фикри келтирилган.

Калит сўзлар: жаҳид, ареал, шева, лаҳжа, миллий тил тушунчаси, оналар алласи.

Ўзбек тилининг функционал тараққиётида ички омиллардан бири шева ва лаҳжа ҳисобланади.

Миллий тил тушунчасининг ҳажми ва қўлланиш доираси кенг бўлиб, лаҳжа ва шеваларни ҳам қамраб олади. Шевалар адабий тил тушунчасига кирмайди, бироқ улар тилнинг қуйи шакли ва тармоқлари ҳисобланиб, адабий тилни бойитиш учун хизмат қилиши маълум. Адабий тил меъёрларининг такомиллашуви, фан, маданият, саноат тараққиёти, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши каби экстралингвистик омиллар туфайли шевалар ҳам аста-секин ўз хусусиятларини йўқота боради.

Шева тизимининг мураккаблик даражаси ҳам экстралингвистик омиллар – шаҳар билан қишлоқнинг алоҳидаланиши, муайян тил вакиллариининг бошқа шева ва тил вакиллари билан муомала қилиш даражаси, адабий тилнинг шевага таъсири ва бунинг акси шеванинг адабий тилга таъсири билан белгиланади. Алоҳида ажралиб қолган шеваларда унинг вакиллари билан атрофдаги аҳоли ўртасида алоқаларнинг йўқлиги, масалан, географик ёки сиёсий сабаблар, атрофдаги аҳолининг тил, маданият, диний эътиқод жиҳатдан айна бир тил вакиллариининг кескин фарқланиши каби ўзгаришлар содир бўлади. Айрим ҳудудларда муайян тил вакиллариининг анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга астойдил интилиши оқибатида шева жуда секинлик билан ўзгаради, катта ва кичик ёшдагилар тилидаги фарқ сезиларсиз даражада бўлади. Адабий тилнинг ёки бошқа шеванинг кучли таъсири остида бўлган тилда аҳолининг турли гуруҳлари нутқига хос бўлган, бир бирига қарама-қарши қўйилган ва турли даражада фарқланадиган анъанавий ва янги қатламлар ажралиб туриши белгиланган.

XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек адабий тили, шева ва лаҳжаларини ўрганган тилшунос олим Ғози Олим Юнусовнинг қуйидаги фикрларига аҳамиятли. “Ўзбеклар ўтроқлик турмуш шароити остида ўз қабилавий бўлинишларини эсдан чиқариб бошлагонлар. Кўп ўзбек уруғлари бош уруғини билиб, унинг бўлимларини, аймақларини билмайдилар. Ёлғиз қумқулоқ қарияларгина ўз уруғ аймақлари тўғрисида қаноатландирғудек маълумот бера оладилар. Қабиалар тўғрисида текширишни ҳеч тўхтатмасдан давом эттириш керак. Чунки, қумқулоқ қариялар ўзбекларда жуда оз қолгон. Буларнинг ўлими билан Туркистонда яшагучи ўзбек уруғлари ҳақида қийматлик маълумотлар йўқолур; шунинг билан бирга ўзбек уруғлари тўғрисида маълумотни тўлдириш учун Бухоро, Хива ва Афғонистонда яшагучи ўзбеклар орасига маҳсус хайъатлар юбориб, бу йўлда текшириш қовлаш доирасини кенгайтириш керак. Қариялар ўзбекларнинг “эл нўғой”дан “дашти қипчоқ”дан келганини сўйлайдилар. Демак, бизга ўзбекнинг эски юрти бўлган Жайиқ ва Эдил бўйларига ҳам бориб унинг эски изини ишлаш керак бўлади. Ўзбек уруғлари тўғрисида тўплаган маълумотларимни тартибга солгандан сўнг газета ва журналларда бостирай деган ниятим бор”.¹ Тилшунос олим Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида қишлоқма-қишлоқ юриб, халқ

¹ “Туркистон вилоятининг газети” 1922 йил 18-декабрьдаги сони. <https://azon.uz/content/views/uzbek-tili-jonkuyari-gози-olim-yunusov>.

шеваларини ўрганган ва илмий хулосалар берган. Олимнинг биргина оналар алласи ҳақидаги таҳлилига эътибор қаратайлик: аллада халқ турмуш тарзи, маданияти акс этган шевага хос сўзлар мавжуд. Бундай сўзлар таҳлилинини бераркан, тил ва шеваларнинг ареал ҳолатини ҳам белгилаб боради. Ҳар қандай матн таҳлили унинг қаерда ва қандай ҳолатда яратилганлигини асослайди. Шунга қўра, оналар алласи ҳам Исломи дини тарқалишидан анча давр илгари яратилганлигини сўзлар таҳлили мисолида ёритади: “ Бу эл асарида исломий руҳ ғоят заиф, аммо чин ўзбек руҳи ғоят кучлидир. Ўзбек хотини авлиёлари, Маккани, жаннату жаҳаннамни ўйламайди ва боласининг мутеъ, хайр саховатли бўлишини ҳам тиламайди, балки ул ўғлининг ботир “арслон юракли, қоплон билакли”, қулундай чакқон, туйғундай олғир, яхши отли ва яхши қуролли бўлишини истайди”,² деб ўзбек тили ва шеваларининг бойлигини мисоллар ёрдамида исботлайди. Демак, ҳар қандай адабий тил ўз ички имкониятлари билан бойиб боради, шаклланади, ривожланади.

Ўзбек адабий тили ва шевалари ҳақидаги илк илмий хулосалар айнан жаҳид адабиёти вакиллари томонидан кўриб чиқилганлиги билан аҳамиятлидир.

Туркий тилларнинг ҳар бири бир неча шева ва диалектлардан иборатлиги маълум. Бироқ ўзбек тили туркий тиллар ичида ўзининг кўп шевалилиги билан фарқланади. Туркийшунос олим Е.Д. Поливанов: “... туркий тилларнинг бирортаси ҳам шевалараро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак, бирорта туркий тил ҳам шу қадар специфик, диалектал хилма-хиллик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради”,³ деган эди. Зеро, ҳар қандай маҳаллий лаҳжа тилнинг қуйи шакли бўлиб, у адабий тилнинг бойиши учун фақат асос бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Туркистон вилоятининг газети” 1922 йил 18-декабрдаги сони. <https://azon.uz/content/views/uzbek-tili-jonkuyari-gozi-olim-yunusov>.
2. Б. Туйчибоев., Б. Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти, 2004. Б-112.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик.– Тошкент:Маънавият,2002.
4. Баёнханова, И. Ф. (2023). МУОМАЛА МАДАНИЯТИДА НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ОДОБИНИ ИФОДАЛОВЧИ МАҚОЛЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. Innovation: The journal of Social Sciences and Researches, (1), 96-100.
5. Салоксидинов, М. (2021). Темпоральность в позиции неядерных однородных компонентов. Иностранная филология: язык, литература, образование, (1 (78)), 149-153.
6. Sadykova, B. (2016). Emotional words and tropes in the roman of italian author N. Ammaniti " I don't fear". In SCIENCE AND PRACTICE: A NEW LEVEL OF INTEGRATION IN THE MODERN WORLD (pp. 123-125).

² Юқоридаги асар

³ Б. Туйчибоев., Б. Хасанов. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти, 2004. Б-7 (Ҳаммаси 112)